

ŞAİR MUTRİB'İN "ŞAHNÂME-İ DIVANE MUTRİB" ADLI ESERİNİN HOKAND HANLIĞI TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ

(Dr. Hüseyin ŞEN*, sen.huseyin.1990@gmail.com)

Öz

Hokand Hanlığı'nın Muhammed Ali Han (1822-1842) ve Şirali Han (1842-1845) dönemleri için önemli tarihi kaynaklarından birisi olan "*Şahnâme-i Divane Mutrib*"te, 1842 yılında Hokand Hanlığı'nda meydana gelen olaylar dile getirilmiştir. Bu bağlamda Hokand Hanlığı'nın Buhara Emiri Nasrullah (1826-1860) tarafından ele geçirilmesi ve yağmalanması, Muhammed Ali Han, kardeşi Sultan Mahmud, oğlu Muhammed Emin, annesi ünlü Hokand şairesi Mahlar Ayim (Nadire)'in zalimce öldürülmesi anlatılmıştır. Çalışmanın amacı 1842 yılında Hokand Hanlığı açısından yaşanan elim hadiseler hakkında detaylı bilgi veren ender kaynaklardan birisi olan *Şahnâme-i Divane Mutrib* özelinde halkın Muhammed Ali Han, Şirali Han ve Emir Nasrullah'a bakış açısı ve 1842 yılında meydana gelen olaylara karşı tutumunu ortaya koymak, Hokand Hanlığı'nın siyasi olarak gücünün zirvesindeyken Buhara esaretine düşüşü ve bu esnada halkın tutumunu anlayabilmek, hanlığı Buhara esaretinden kurtaran Şirali Han ile alakalı ahalinin düşüncelerini yansıtmaktır. Müellif olayların tanığı olduğu için Hokand ahalsinin yaşanan olaylara bakış açısını çok güzel bir biçimde eserinde işlemiş ve halkın 1842 yılında meydana gelen olaylar esnasındaki ruh halini yansıtmaya ve olayları onların gözünden aktarmaya çalışması *Şahnâme-i Divane Mutrib*'e Hokand tarihi kaynakları arasında ayrı bir değer katmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şahnâme-i Divane Mutrib, Muhammed Ali Han, Sultan Mahmud, Emir Nasrullah, Şirali Han.

THE IMPORTANCE OF POET MUTRIB'S WORK CALLED " ŞAHNÂME-İ DİVÂNE MUTRÎB" IN TERMS OF THE HISTORY OF HOKAND KHANATE**Abstract**

"Şahnâme-i Divâne Mutrîb", is one of the important historical sources of the Hokand Khanate for the period of Muhammed Ali Khan (1822-1842) and Şirali Khan (1842-1845), the events in Hokand Khanate in 1842 were mentioned. The aim of the study is the *Şahnâme-i Divane Mutrib*, which was one of the rare sources that gave detailed information about the distressing events in 1842 in terms of the Khanate of Hokand, to reflect the perspective, to understand the Hokand Khanate's fall into the Bukhara captivity at the peak of its political power and the attitude of the people during this time, it is to reflect the thoughts of the people about Şirali Khan who saved the khanate from Bukhara captivity. Since the author was a witness to the events, the Hokand people's perspective on the events, their sorrow for the killing of their rulers, and the hatred towards Emir Nasrullah due to this sadness, has been beautifully reflected in his work. Especially, the reflection of the people's mood during the incident occurred in 1842 and efforts to convey the scenes through their eyes add a special value to the *Şahnâme-i Divane Mutrib* among the historical sources of Hokand.

Keyword: Şahnâme-i Divâne Mutrîb, Muhammed Ali Khan, Sultan Mahmud, Emir Nasrullah, Şirali Khan.

* Genel Türk Tarihi. Orcid Id (0000-0003-2794-299X).

Bu çalışma 12-14 Kasım 2020 tarihinde Ankara'da çevrimiçi platformlar üzerinden düzenlenen 3. Türk dünyası Eğitim ve Sosyal Bilimler Kongresinde sunulmuş bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

Araştırma Makalesi.

Sayfa Sayısı: 342-358

Makale Geliş Tarihi: 15.01.2021

Makale Kabul Tarihi: 25.02.2021

Giriş

1709 yılında Buhara Hanlığı'ndan ayrılarak Özbeklerin Ming boyu önderliğinde Fergana Vadisi merkezli müstakil hareket etmeye başlayan ve 1876 yılında Rus işgali ile tarih sahnesinden çekilen Hokand Hanlığı 163 yılı aşkın bir süre zarfında Türkistan'da siyasi, ekonomik ve kültürel olaylarda önemli roller oynamıştır. Hokand Hanlığı'nın tarihinin aydınlatılmasında mahallî kaynaklar büyük önem arz etmektedir. Hokand Hanlığı'nda tarih yazım geleneği XIX. asrın ilk yarısında şekillenmeye başlamıştır. Hokand Hanlığı gerek hükümdarların özel istekleriyle yazılan gerekse müelliflerin özel çabalarıyla kaleme aldığı tarihi eserler açısından Özbek Hanlıkları arasında en fazla tarihi kaynağa sahip devlettir. Alim Han (1799-1809) devrinde kaleme alınan *Emirname*¹ Hokand mahallî kaynaklarından ilki sayılabilir (Kamalova, 2020:16). Alim Han'a darbe yaparak tahta geçen Ömer Han'ın (1809-1822) özel teşebbüsleriyle oluşturulan edebî ortamda edebiyat eserlerinin yansira tarihî eserlerde kaleme alınmıştır. Edebiyata şehzadeligi döneminde merak salan ve tutku derecesinde şiire bağlı olan Ömer Han kendi iktidarı döneminde başkent Hokand'ı bir edebiyat ve kültür merkezi haline getirmiştir (Tagaev, 2016: 238-239). Çeşitli ülkelerden yetmişten fazla şairi etrafında toplamayı başaran² ve *Mecmuai Şâirân*³ isimli tezkireyi kaleme aldırın Ömer Han kendi devrini anlatan *Ömernâme*⁴ ve *Şahnâme-i Nüsret Pâyâm*⁵ isimli tarih kitapları yazdırtmıştır (Tagaev, 2017: 46). Edebiyatı ve tarihi meşruiyetlerini tasdiklemek için kullanan Hokand hanları kendi şecerelerini Babür üzerinden Cengiz Han'a bağladıkları Altın Beşik Efsanesi'ni⁶ mahallî kaynaklara yazdırtmışlardır (Erkinov, 2013: 5-7)⁷. Çalışmamızda konu edindiğimiz Hokand tarih yazım geleneğinde yeni bir destan türü olarak değerlendirilen Mutrib isimli şairin kaleme aldığı *Şahnâme-i Divane Mutrib* isimli eser Hokand mahallî kaynakları içerisinde 1842 yılında Hokand'da meydana gelen olaylar hakkında tafsilatlı bilgi veren ender kaynaklardan birisidir. Gelişen olaylar hakkında sunulan bilgilerin yanı sıra bu olaylar karşısında halkın düşüncelerini yansıtmaya kaynağın değerini arttırmaktadır. Hokand Hanlığı tarihi açısından ise 1842 yılında meydana gelen olayların anlaşılması devletin çöküşünün sebeplerinin ve çöküş dönemi olarak adlandırılan 1842-1876 yılları arasındaki olayların anlamlandırılması için önem arz etmektedir. Günümüze iki nüshası ulaşan eserin biz Özbekistan nüshasını kullandık ve eserdeki bilgileri Hokand tarihi kaynaklarıyla mukayese etmeye gayret ettik.

1. Eserin Fiziki Durumu ve Nüshaları

Hokand Hanlığı'nın Muhammed Ali Han (1822-1842) ve Şirali Han (1842-1845) dönemleri için önemli tarihi kaynaklarından birisi olan “*Şâhnâme-i Divane Mutrib*” şair Mutrib tarafından

¹ Emirnâme hakkında bilgi için bkz. Vahidov, 2010:139-140.

² Tarih-i Hamse'de Buhara, Harzem, Hitay, Hindistan, gibi memleketlerden şairlerin Hokand'a geldiği belirtilir (Kurbanali Hacı Halidoğlu, 1910: 14).

³ Mecmuai Şâirân isimli eseri Ömer Han, 1821'de Fazlî Namangâni'ye yazdırtmıştır. Eserde altmış üç şairin şiirleri toplanmıştır (Kayumov, 1961: 8; Tekin, 2011: 1847).

⁴ Ömernâme isimli eser hakkında bkz. Vahidov, 2010: 140-147.

⁵ Şahnâme-i Nüsret Pâyâm isimli eser için bkz. Kamalova, 2020: 16; Vahidov, 2010: 147-150.

⁶ Altın Beşik efsanesi Hokand Hanedan ailesinin Babür'ün neslinden geldiğini anlatan bir hikâyedir. Altın Beşik için bkz. Bulduk, 2006: 14-16.

⁷ Hokand Hanlığı tarihi açısından önemli bir kaynak olan Muntahabü't-Tevarih'te yukarıda belirttiğimiz Altın Beşik Efsanesi'ne yer verilmemektedir. Bu durumun sebebi Muntahabü't-Tevarih'in bir hanın özel isteğiyle kaleme alınmamasıdır. Müellif Hokand hanedan ailesine mensup olmasına rağmen Altın Beşige eserinde yer vermemiştir. Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Şen: 2018:183-194.

Çağatay Türkçesinde nastalîk yazı tipiyle destan şeklinde kaleme alınmıştır. Eser 28 babdan müteşekkil olup her bab kendi içerisinde ikiye bölünerek kullanılmıştır. Eser destan şeklinde yazılmakla beraber bazı bölümleri nesirdir. Şiir şeklinde olan bablarda iki satır halinde 15 mısralık şiirler verilmiştir. Hokand kağıdına siyah ve kırmızı renklerde yazılmıştır. Kapağı deriyle kaplanmıştır. Eserde 3 damga mevcuttur. Bu damgaların ikisinde Amalî Töre Hoca sahaf 1256(1841-1842) yazmaktadır (Vahidov, 2010:156). Şahname-i Divane Mutrib'in günümüzü iki nüshası ulaşmıştır. Bunlar Rus İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Sankt Petersburg (T-2412) ve Özbekistan Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nde (596/IV) muhafaza edilmektedir. Petersburg nüshası eksiksiz olup Özbekistan nüshasında eksikler bulunmaktadır ve ayrıca sayfaları arasında karışıklıklar vardır (Kayumov, 1961:314). Eser hakkında Aziz Kayumov (Kayumov, 1961:314-321) ve Ş. Vahidov (Vahidov, 2010:155-156) tarafından tanıtım yazıları hazırlanmıştır. Eserin kısımları arasında kopukluklar olmakla birlikte anlatılan her bir kısım kendi içerisinde uyumludur.

2. Eserin Müellifi ve Yazılış Amacı

Eserin müellifi hakkında Şahnâme-i Divane Mutrib'in giriş kısmında verilen kısa malumat haricinde bilgi bulunamamıştır. Eserde bulunan kısa malumat ise şu şekildedir. "*Dostlarım beni divane Mutrib diye çağırırlar. Ben fakir, divane ve sazandelere yar-u dost idim. Şiir yazma Allah tarafından bana bahşedilmiştir* (Mutrib, 1842:1^b). Eserin ismi müellif tarafından konulmamış yazarından dolayı Şahnâme-i Divane Mutrib olarak isimlendirilmiştir (Kayumov, 1961:314). Eserin yazılış amacı giriş kısmında şu şekilde belirtilmiştir. "*Hokand'ın bekleri ve Allah'tan sakınan muttaki annelerinin şehit olmalarıyla ilgili Şirali Han hakikati ortaya çıkartacak bir şahnâmenin yazılmasını istedi. Bu istek üzerine şahnâmeyi kaleme aldım. Kim okursa şehidlerin ruhuna Fatiha okusun ve dua etsin ki, onların ruhlarının şad olmasından Şirali Han manevi destek alsın.*" (Mutrib, 1842: 1^b-2^a). Yani eser Şirali Han'ın emriyle 1842 yılında yaşanan olayların unutulmaması için yazdırılmıştır.

3. Şahnâme-i Divane Mutrib'in İçeriği

Eserde 1842 yılında Hokand Hanlığı'nda meydana gelen olaylar sade bir dil kullanılarak yazılmıştır. Bu bağlamda Hokand Hanlığı'nın Buhara Emiri Nasrullah tarafından ilhak edilmesi, yağmalanması, Muhammed Ali Han, kardeşi Sultan Mahmud, oğlu Muhammed Emin ve annesi ünlü Hokand şairesi Mahlar Ayim (Nadire)⁸'in zalimce öldürülmesi ile Şirali Han'ın tahta geçiş süreci anlatılmıştır. Şahnâme-i Divane Mutrib'in beş ana karakteri vardır. Bunlar Muhammed Ali Han, Sultan Mahmud, Mahlar Ayim, Emir Nasrullah ve Şirali Han'dır. Eserde Buhara Emiri Nasrullah, Batur Han olarak isimlendirilmiş ve onun zalimliği vurgulanmıştır. Eserde en çok öne çıkan karakter olan Mahlar Ayim, evlat hasreti çeken gözü yaşlı bir anne olarak tasvir edilmiştir. Eserin kahramanlarından Sultan Mahmud akıllı, güzel ahlaklı ve halk tarafından sevilen bir şehzade olarak gösterilmiştir. Muhammed Ali Han, zalim ve günahkâr bir hükümdar olarak, Şirali Han ise adaleti sağlayan ve halkı zulümden kurtaran bir han olarak tasvir edilmiştir. Eserin girişinde Allah'a hamd, Hz. Muhammed'e salavat, dört halife dönemine övgü ve Ehl-i Beyt'e dua yer almaktadır. Şair kendisiyle alakalı bilgi verdikten sonra eseri yazma amacından bahsetmiş ve ardından Ömer Han (1810-1820) dönemi hakkında kısaca bilgi vermiştir. Şair, Ömer Han'dan şer'i kurallara riayet

⁸ Muhammed Ali Han'ın annesi, Ömer Han'ın eşi ve divan sahibi bir kadın şair olan Nadire için bkz. Tolkun, 2001:168-171.

eden, düşmanlarına diz çöktüren ve sevilen bir hükümdar olarak bahsetmiştir (Mutrib, 1842: 2^a-2^b).⁹

Eserin giriş kısmının ardından karakterlerden ilki Muhammed Ali Han ile ilgili bilgiler verilmiştir. Eserde Muhammed Ali Han ile ilgili çelişkili özellikler olabildiğince ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır. Mutrib, Muhammed Ali Han'ı zenginliği arttıran ve devletin sınırlarını genişleten bir hükümdar olarak gösterirken aynı zamanda onun İslam şeriatına aykırı işler yaptığını, nefesine uyduğunu da belirtmiş ve diğer kaynaklara benzer şekilde kadın düşkünlüğü üzerinde durmuştur (Mutrib, 1842: 2^a-2^b).¹⁰

Muhammed Ali Han hakkında bilgiler sunduktan sonra Mutrib, eserin diğer kahramanı Sultan Mahmud'u tanıtmıştır. Eserde Sultan Mahmud şu şekilde tasvir edilmiştir. "Ömer Han'ın iki

⁹ Hokand'ın bekleri hakkında eyle hikâyet

Yüreğin neşelenip huzur bulsun
Acayip şah idi Muhammed Ali Han
Babası Ömer Han cennet ona mekân
Ömer Han hakkında eyle hikâyet
Sözü karakteri, hâli ve şer'iatı Mustafa
Bunlara uymak için eder can feda
Günden güne ikbali oldu ziyade
Düşmanı aşağılık oldu kaldı piyade
Şöhreti tüm âleme yayıldı
Sevenleri onu görmek için can attı
Sultanlık tahtına oğlunu oturttu
Hu diye gitti ahiret şehrine (Mutrib, 1842: 2^a-2^b).

¹⁰ Atasının tahtında Muhammed Ali Han

Oturdu hükmetti sultanlar gibi
Zenginliği serveti günden güne ziyade oldu
Buğdayları çok yetiştirip sevindi çiftçi
Devleti günden güne çoğaldı
Çoğalıp her yana taşı
Peygamber şeriatını arka plana koydu
Kadın almaya devam etti başka bir şey söylemedi
Bazılarını nikâhla kendine aldı
Bazılarını nikâhsız aldı
Nefsinin dizginini ele alamadı
Nefsi istediği yere sürükledi
Nefsi sonunda başının belası oldu

Gözünden damlayan gözyaşından ibret al! (Mutrib, 1842: 2^a-2^b). Muhammed Ali Han'ın kadın düşkünlüğü hakkında Hokand tarihi kaynaklarında benzer bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Hakimhan Töre'de bu hususun üzerinde durmuş ve Muhammed Ali Han'ın iki kadın aracılığıyla memleketin güzel kızlarını saraya getirttiğini, onlarla beraber olduğunu kaydetmiştir (Hakimhan Töre 2010: 630-633). Mahzûnî'nin Fergana Hanları isimli eserinde de bu husus dile getirilmiş ve özellikle işret meclisleri hakkında bilgi verilmiştir. Mahzûnî Muhammed Ali Han'ın memleketin dört bir yerinden güzel kadın ve erkekleri saraya getirttiği ve onlarla her gece işret meclisi düzenlediğini, bunları da kimseye göstermediğini kaydetmiştir. Mahzûnî Muhammed Ali Han döneminde durumdan rahatsız olan zadeğânın Emir Nasrullah'a mektup yazarak kadından vezirlerimiz, komutanlarımız var. Devleti kadınlar yönetiyor diye sitem ettiklerini belirtmiştir (Ziyâbiddîn Mahzûnî, T.Y: 9^a-15^b). İbret'te Muhammed Ali Han'ın kadın düşkünlüğünün üzerinde durmuş ve nereye giderse gitsin kadınlarını da yanında götürdüğünü belirtmiştir (Bulduk, 2006:62).

oğlu vardı. Büyüğünün ismi Muhammed Ali Han, küçüğü Sultan Mahmud Han idi. Muhammed Ali Han babasının tahtına oturdu o kadar meşhur sultan oldu ki, şöhreti âlemlere yayıldı. Sultan Muhammed Ali Han'ın kardeşinin hüsnü cemali peri gibiydi. Terbiyeli idiler. O, Muhammed Ali Han'ın ciğerinin bir parçası idi. Bir defa görmezse huzuru kaçırdı (Mutrib, 1842: 2^b-3^a).¹¹ Sultan Mahmud hakkındaki bilgilerden sonra Mutrib, Muhammed Ali Han ile kardeşinin arasının açılmasını ve Sultan Mahmud'un Şehr-i Sebz'e sürgün edilmesini anlatmıştır. Eserde belirtildiğine göre ağabey-kardeşin arasının açılmasına art niyetli devlet adamları sebep olmuştur. Muhammed Ali Han'ı kardeşi hakkında uyaran fesat devlet adamları Muhammed Ali Han'dan memnun olmayanların kardeşini tahta geçirebilecekleri hususunda onu telkin etmişler ve bu telkinler üzerine Muhammed Ali Han kardeşini Şehr-i Sebz'e sürgün etmiştir (Mutrib, 1842: 3^a-3^b). Mutrib'in verdiği bu bilgiler Muhammed Ali Han'ın bir başka özelliğini de bize göstermektedir. Muhammed Ali Han etrafındaki devlet adamlarının sözlerine çok fazla itimat eden ve bu itimadı nedeniyle de kardeşine dahi zarar verebilecek bir hükümdar portesi çizmektedir.

Sultan Mahmud'un sürgününden sonra Mutrib eserin diğer bir kahramanı olan Mahlar Ayim'in evlat özlemini çok duygusal bir biçimde tasvir etmiş ve bu ikiliyi birbirlerine duydukları özlem noktasında Hz. Yakup ile Hz. Yusuf'a benzetmiştir (Mutrib, 1842: 3^b-4^a).¹² Anne ile oğul arasındaki özlemi duygusal bir biçimde aktaran Mutrib, Batur Han olarak isimlendirdiği Emir

¹¹ Ömer Han'ın evlatları konusunda Hokand kaynaklarında farklı bilgiler bulunmaktadır. Müntehabü't-Tevarih'te Ömer Han'ın üç oğlu olduğu kaydedilir. Bunlar Muhammed Ali, Abdullah ve Sultanmahmud'dur. Muhammed Ali ve Sultan Mahmud Mahlar Ayimden dünyaya gelen çocukları olup diğer eşlerinin birisinden de Abdullah dünyaya gelmiştir. Muhammed Ali 1822 yılında tahtta oturunca ortanca kardeşi Abdullah'ı idam ettirmiştir. Ayrıca Sultan Mahmud Muhammed Ali Han küslüğünün sebebi Müntehabü't-Tevarih'te Şâhnâme-i Divane Mutrib'de olduğu gibi detaylandırılmadan saltanat güneşinin Sultan Mahmud'un altında parladığını gören Muhammed Ali Han'ın kardeşini sürgün ettiği kaydedilmiştir (Hakimhan Töre, 2010: 478; 630). Fergana Hanları Tarihi'nde ise Sultan Mahmud'un sürgününün sebebi ağabeyinin işret meclislerinden ve kadın düşkünlüğünden rahatsız olması ve Muhammed Ali Han'ı yanlış yolda olduğu hususunda uyarılarından kaynaklanmıştır. Bu uyarıya sinirlenen Muhammed Ali Han kardeşinin idam fermanını vermiş lakin daha sonra devlet ricalinin uyarısıyla bundan vazgeçmiştir (Mahzûnî, T.Y:18^b-21^b). Nalivkin Sultan Mahmud'un ağabeyine 1829'da II. Kaşgar seferine çıkmadan önce darbe girişiminde bulunduğunu ve bunun neticesinde Şehr-i Sebz'e sürgün edildiğini kaydetmiştir (Nalivkin, 1886:131). Encüm et-Tevarih'te ise aynı hususta Sultan Mahmud ve Hakkulu Mingbaşı'nın Muhammed Ali Han'a karşı bir darbe planladıkları ve durumdan haberdar olan Han'ın Hakkulu'nu idam ettirdiği, kardeşini ise Şehr-i Sebz'e sürgün ettiği belirtilmiştir (Hüdayarhanzade, 2011: 156-157).

¹² Bir gün gönüllerinden geçirip dediler ki Yakup peygamber de Yusuf'una böyle hasret kalmıştır ve Sultan Mahmud Han'ın annesi Mahlar Ayim bu sözleri söylemiş.

....Sevinerek gözüme sürerdim
Elindeki mendilini görmedim
Kaç yıldır ki yavrum senden ayrılıp
Gelmedin yanıma çiçek gibi açıp
Feda etsem canımı bin kare
Gözün, kaşın, hilalini görmedim
Tanrım nasip olmadı riski kesilmeden
Mahlar Ayim ağlar dayamadan
Huzura kavuşmadan nefes alamadan ağlar
Bir nefes olsa da visalini görmedim... (Mutrib, 1842: 3^b-4^a).

Nasrullah'ın Muhammed Ali Han ve Sultan Mahmud arasındaki küskünlüğü değerlendirdiğini ve kardeşlerin düşmanlığından yararlanarak Hokand'a saldırdığını belirtmiştir. Bu saldırının nedenlerine değinmeyen Mutrib, saldırının sebepsiz olduğunu ve Sultan Mahmud'a bu saldırı sonucunda Hocend Hâkimliğinin tevcih edildiğini kaydetmiştir (Mutrib, 1842: 3^b).¹³ Hocend Hakimliği sırasında Sultan Mahmud'un yalnızlığı ve aile özlemi Mutrib'in kaleminde çok güzel anlatılmıştır (Mutrib, 1842: 4^b).¹⁴

Sultan Mahmud Hocend Hâkimliğini yürüttüğü sırada Muhammed Ali Han kendisiyle barışmak için harekete geçmiştir. Bir mektup kaleme alan Han, Sultan Mahmud'a Taşkent Hakimbeğliğini önermiş, kendisine biraz sabretmesini ve padişahlığı ona bırakacağını bildirmiştir. Sultan Mahmud bu durumdan memnun olarak ağabeyinin teklifini kabul etmiş ve Taşkent'e gitmiştir (Murtib, 1842:5^a).¹⁵ Sultan Mahmud'un Taşkent Hâkimbeğliğinin üçüncü ayında Buhara Emiri Nasrullah Hokand'a saldırmıştır. Bu saldırı karşısında çaresiz kalan Muhammed Ali Han, halkın zelil olmaması için kardeşi Sultan Mahmud'dan yardım istemiş ve onu Hokand'a davet etmiştir. Ağabeyinin çağrısını alan Sultan Mahmud yanındaki bekleri toplayarak meşveret etmiştir. Meşverette devlet adamları üçe bölünmüş, birinci grup Nasrullah'a telim olmayı, ikinci grup Taşkent'te kalınmayı, üçüncü grup ise hacca gitmeyi yani kaçmayı önermiştir. Sultan Mahmud bu önerileri onursuzluk olarak nitelendirmiş ve eğer gidip başarılı olurlarsa dünyada makam sahibi olacaklarını, başarısız olurlarsa da şehid olacaklarını söyleyerek askerlerini toplamış ve Hokand'a yönelmiştir (Mutrib, 1842: 5^a-5^b).¹⁶ Nasrullah ordusuyla

¹³Emir Nasrullah'ın Hokand Hanlığı ile arasının açılması ve seferinin sebepleri için bkz. Şen, 2020: 184-190.

¹⁴ Bu husus eserde şu şekilde beyan edilmiştir.

Gazeli Sultan Mahmud Han

Anamı görececek günlerim var mı?
Bizleri koru ey büyük Kerim
Anamı görececek gün var mı?
Senden başka bana mihriban yoktur
Anam, abim için yüreğim bir yan
Kudretini bildiğim için eyledim figan
Onları görececek günler var mı?
Cismimde ateş olup canıma yetti
Yüreğim dayanmaz, aklım karıştı
Anamı görececek günlerim var mı?
Gerçi hâkim olsam da gariptir başım
Anam mihribanım, abim yol arkadaşım
Onları görene kadar zehirdir aşım
Cemallerini görececek günler var mı?
Sultan Mahmud arafta kaldı şaşkın
Onlara yetişmeden ezik ve avare
Allaha yalvararak ağladı defalarca.... (Mutrib, 1842: 4^b).

¹⁵ Mutrib'in belirttiği abi ve kardeşin barışması Müntehabü't-Tevarih'te farklı anlatılmaktadır. Müntehabü't-Tevarih'te devlet erkânının Muhammed Ali Han'ı kardeşi ile barışması hususunda telkin etmiştir. Bu telkinler neticesinde Muhammed Ali Han, Emir Nasrullah'ın kardeşini kendisine karşı kullanmasının zararlarını idrak ederek önde gelen devlet görevlilerini ve kardeşinin yumuşak karnı olan annesini Hocend'e göndererek onunla barışmıştır (Hakimhan Töre,2010:653).

¹⁶ Eserde nesir şeklinde bu durum anlatıldıktan sonra şu şiire yer verilmiştir.

Hokand'a yakın bir yerde kamp kurduğu esnada Sultan Mahmud Hokand'a büyük bir ihtişamla girmiştir. Sultan Mahmud şehre girdikten sonra ilk olarak ağabeyiyle ardından da annesiyle görüşmüştür. Sultan Mahmud'u gören Muhammed Ali Han ağabeyin sana kurban olsun diyerek onu bağrına basmıştır. Ağabey kardeş ağlaşmaya başlamışlar ve bu durumu gören ahali de onlarla birlikte ağlamıştır. Muhammed Ali Han babalarının tahtını yıllarca işgal ederek kardeşinin hakkını yediğini ve onu sürgün göndererek yanlış yaptığını kabul etmiştir. Bu yanlışları için kardeşinden af dileyen Muhammed Ali Han hükümdarlığı Sultan Mahmud'a devrettiğini artık kendisinin de ona hizmet edeceğini belirtmiştir. Sultan Mahmud ise tahtı kabul etmemiş ve kendisinin ağabeyinin hizmetinde ölmeye geldiği söylemiştir. İki kardeş bundan sonra ayrılmayacaklarına yemin etmişlerdir. İki kardeşin ortak kaygısı hükümdarlığı kaybetmek değil Nasrullah'ın saldırısında ölmeleri durumunda analarının divane olacağıdır. Ağabey kardeş arasındaki konuşmalar şair tarafından şiir şeklinde anlatılmıştır (Mutrib, 1842: 6^b-7^b).¹⁷ Sultan

Biz garibe abim gelsin demişler
Sevinerek canım ile gideyim
Misafir olduğumda beni düşünmüş
Hem de bir kaşık kanımla gideyim
Batur Han insafsız şimdi ölmezse
Kırmızı yüzü kara yerde sönmezse
Bizlere yürümeye imkân olmazsa
Hem sürünüp yanımla gideyim
Akıllı olun ey yol arkadaşlarım hızlı olun!
Gam dolu şehre gidip devir sürdürelim
Dert meşakkat bize yemek olmuştur
Elimdeki ekmeğimle gideyim
Belayı her zaman iyiler taşır
Şehidlik unvanı eskide kalmıştır
Abime düşmanları yapışmış
Ağlayarak dostu yârimle gideyim
Abim beni görüp utanıp
Yaptığı işleri hatırlayıp
Sabır gencini gönlüme salıp
Sultan Mahmud Han huzurla yatmadı
Anne ve abisin hizmetlerini sevip
Giydiği elbisesini kefeni bilip
Hem de canım ile varayım. (Mutrib, 1842:5^b).

¹⁷ Beyt-i gazel Muhammed Ali Han:

Senin değerini bilmeden sana cefa eyledim
Canım kardeşim affet sana hizmet edeyim
Vatanından seni kovup yanlış yaptım
Canım kardeşim affet sana hizmet edeyim
Sultan Mahmud'un cevabı:
Gözüm abim bizler hizmet edelim
Siz oturunuz devir sizindir
Karındaşlık kadrini bilelim
Hemen oturun yüreğimiz dertle doludur
Muhammed Ali Han'ın sorusu:
Kardeşim şimdi gönlümü doldur

Mahmud ağabeyinden sonra annesi Mahlar Ayim ile görüşmüştür. Mahlar Ayim, evlat hasretinden dolayı benzi safran gibi sararmış, ciğeri yanmış ve gözü yaşlı otururken oğlunu görünce heyecanlanmış ve ona sarılmıştır. Mahlar Ayim ne babasını ne de kocasını kaybettiğinde bu kadar üzülmediğini belirterek oğluyla ağlaşarak hasret gidermiştir. Anne oğlun ağlaşmaları gökyüzünü titretmiştir (Mutrib 1842: 7^b-9^a). Bu görüşmeye sonradan Muhammed Ali Han da katılmıştır. Aile bir araya geldiğinde Muhammed Ali Han tevbe-i nasûh¹⁸ etmiş ve aile feryat figan ağlaşmıştır. Mutrib'in tasvirinde bu ağıtlar yer ve göğü titretmiştir. Yöneticilerinin bu durumunu gören halk biçare onların durumuna acımıştır. Ağabey, kardeş ve anne arasındaki konuşmalar şiir şeklinde ve soru cevap olarak verilmiştir (Mutrib, 1842: 9^a-10^a).¹⁹

Babamın tahtına sen otur
Cefa mızrağıyla göğsümü deleyim
Sultan Mahmud'un cevabı:
Anamın yüzünü göreyim diye geldim
Hizmetinde durayım diye geldim
Huzurunuzda öleyim diye geldim
Canım abim dilimde arzu kalmıştır
Muhammed Ali Han'ın sorusu:
Geldiğin için abin sana kurban olsun
Bu sözlerin beni etti divane
Bundan sonra benimle gel her yana
Canım canına candır
Mahmud Han'ın cevabı:
Beraber yürüsek her an birleşip
At koşturup düşmanları kovalayıp
Batur gelmiş şehrimize
Gam kederi yüreğime salmıştır
Muhammed Ali Han'ın sorusu:
Kardeşim ecel gelse haktandır
Takdiri kader kısmeti kime sorarız?
Umudumuz sonsa birlikte ölürüz
Pişman olup bunu kime sorayım
Sultan Mahmud Hanın cevabı:
Biz ikimiz ölürsek canımız kurban
Anam kalır ezik ve avare
Ahvali müşkül olup, bahtı söner
Pişmanlıkla yanıp saçını yolar
Muhammed Ali Han'ın sorusu:
Muhammed Ali yanında dostun yoktur
Zor gününde kimse olmadı yoldaş..... (Mutrib, 1842: 6^b-7^b).

¹⁸ Tevbe-i nasûh halis ve samimi tövbedir. Ayrıntı için bkz. Topaloğlu 2010: 281; Kaçar ve Gazin 2020: 13-14.

¹⁹ Muhammed Ali Han'ın beyti:

Tövbe ettim ana...
Benim kötülüğüm size ulaşmasın
Pişmanlıkta kaldım içim kederle dolu
Kötülüğüm ansızın size bulaşmasın
Şimdi ne yapayım kısmet, bu takdir
Eskiden olmuştur bize bu müşkül.

Bu bölümün ardından Nasrullah'ın Hokand'ı istilası ve yaptığı talan eserde dile getirilmiştir. “Batur Han gazap atına bindi ve fukaraların evlerinin yakılmasını emretti. Öyle bir talan yaptılar ki ne saray ne orda ve ne de medrese kaldı, hepsini harap ettiler. Atları camiye bağladılar. Onların namus diye bir şeyleri yokmuş. Hikmet şu ki, Allah kullarını agah etmek için bir lahza Batur Han'ı Muhammed Ali Han'a musallat edip etti.” (Mutrib 1842:10^b).²⁰ Bu ifadeden anlaşılacağı üzere Hokand'da meydana gelen kıyım ve talan Muhammed Ali Han'ın yanlışlarına göz yuman halkın Allah tarafından cezalandırılmasıdır. Hokand'ın Nasrullah tarafından istilası esnasında Muhammed Ali Han ile Sultan Mahmud'un Mergilân'a kaçtığını belirten Mutrib onların yakalanışı ve Hokand'a getirilişlerini dramatize ederek anlatmıştır.²¹ Özellikle Muhammed Ali Han'ın ruh halini çok iyi bir biçimde tasvir etmiştir. Batur Han'ın askerlerine yakalanmamak için

Tövbe ettim eğer hâlâ bir fırsat kaldıysa
Kötülüğüm ansızın size bulaşmasın
Tövbe ettim bedenimde canım varken
Firavunun da benim gibi günahı yok
Şimdi gönlüm Hakkın faziletine razı
Kötülüğüm ansızın size bulaşmasın
Gerçi bugün battım isyan çamuruna
Şehid olup düştüm rahmet çayına
Katılacağım ehli cennet cemasına
Kötülüğüm ansızın size bulaşmasın
Sonunda insan bir bir ölecek
Şehid olmak nedir bilecek
Âkil insan bunu ibret bilecek
Canım anam size zararım yetmesin
Eğer şehid olsak
Her kim dua eder ki canı var
Gerçi padişah olsak da Allaha kuluz
Gözüm anam sana zararım bulaşmasın!
Muhammed Ali Han tövbe edip yıkıldı
Öleceğini beş gün önceden bildi
Hasret tığıyla yüreğini deldi
Kâbem anam sana zararım bulaşmasın!
Velhasıl anaları çok ağladılar...(Mutrib, 1842: 9^a-10^a).

²⁰1842 yılında Buhara Emiri Nasrullah'ın Hokand'da yaptığı talan Hokand kaynaklarında benzer şekilde işlenmiştir. Bu husus Müntahabü't-Tevarih'te daha detaylı anlatılmaktadır. Eserde Buhara serbaz kuvvetleri kızılbaş olarak kaydedilmekte ve onların Hokand sarayı Orda'ya girdiklerinde yecüc mecüc gibi etrafa dağılarak yağma yaptıkları hatta haremın has odasına girdikleri belirtilmektedir. Serbazlar dışındaki askerler de hazineye yönelerek Hokand Hanlığı'nın hazinesini tamamen talan etmişlerdir. Müntehabü't-Tevarih'in insan görünüşlü hayvanlar olarak tanımladığı Buhara askerleri, Hokand kadınlarına saldırmış, kadınların üzerindeki kıyafetleri dahi yağmalamışlardır. Muhammed Ali Han'ın annesi Mahlar Ayim ve haremdeki kadınları aşağılar biçimde tutuklayıp başı açık, ayağı yalın bir şekilde sokakta gezdirerek bir evde hapsedmişlerdir. Sarayda bulunan her şeyi yağmalayan Buhara ordusu halkı da o kadar perişan bir hale soktu ki halk bir eliyle ön mahrem yerini diğer eliyle de arka mahrem yerini kapatarak kaçışmak zorunda kalmıştır. Ayrıca Buhara ordusu şehir ahalisinin kadınlarına tecavüz etmiştir (Hakimhan Töre 210:176-177). Buhara askerleri sadece Hokand sarayını değil medreseleri ve camileri de yağmalamış, medreselerde kitap, camilerde halı ve keçe bırakmamıştır (Niyâz Muhammed Hokandî, 2014:144).

²¹ Hokand Hanlığı'nın kaynaklarından Encüm et-Tevarih'te iki kardeşin Hokand'ın düşeceğini anladıklarında Özkent Kalesi'ne kaçmayı kararlaştırdıkları ve şehirden beraber çıkarak Kara-Su mevkiinde birbirlerinden ayrıldıkları kaydedilmiştir (Hüdayarhanzade, 2011: 179).

üzerlerine fukara elbiseleri giyen ve başlarına beyaz bez saran kardeşler dört taraflarında cellatlar gezken Hokand tarafından yol almışlardır. Yolculuk esnasında Muhammed Ali Han yaptığı yanlışlardan bin bin pişman olmuş ve tövbe kapıları kapanmadan Allaha yalvarmıştır (Mutrib, 1842:11^a-11^b).²² Kaçışı esnasında Mergilân'da Buhara askerleri tarafından yakalanan Muhammed Ali Han Hokan'a getirilmiştir. Mergilân'dan Hokand'a yolculuğu esnasında Muhammed Ali Han, kâh sağına kâh soluna bakmış ve kılıçları görüp kendini kaybetmiştir. Önündeki sıpalara baktığında yaptığı işler aklına gelen Muhammed Ali Han gizlice ağlamış, etrafındaki mızrak ve tüfekleri gördüğünde de ne zaman öldürüleceğini düşünmüştür. Hokand'a yaklaştığında onu karşılayan ahali Muhammed Ali Han'ın yaptıklarından dolayı utanç hissetmesine neden olmuştur (Mutrib, 1842:11^a-12^a). Ahali ise özellikle onun esir edilmesi ve fukaralar gibi giyinmesinden dolayı düştüğü duruma acımıştır (Mutrib, 1842:13^a).

Muhammed Ali Han'ın getirilişinden sonra Emir Nasrullah ile görüşmelerini aktaran Mutrib, ikilinin diyaloglarını şiir şeklinde ve soru cevap olarak kaydetmiştir. Mutrib'in aktardığına göre Buhara askerleri Muhammed Ali Han'a Timur'un soyundan olduğu için saygı göstermiştir. Ayrıca Muhammed Ali Han'ın huyunun firavunlardan yüz kere kötü olduğunu, kurnazlığının da şeytaninkinden yüz defa fazla olduğunu kanaatine varmışlardır (Mutrib, 1842:13^a). Muhammed Ali Han Hokand'a getirildikten sonra Emir Nasrullah ile görüşmüştür. Görüşmede Emir Nasrullah Muhammed Ali Han'a niçin uyarılarını dikkate almadığını başına bu

²² Muhammed Ali Han'ın tövbesi eserde şu şekilde dile getirilmiştir:

Allah'ım döndüm sana yıkıldım
Merhamet et benim halime bugün
Tövbe ettim ululuğunu iyi bildim
Merhamet et benim halime bugün
Merhamet et senin asi kulunum
Bin kere tövbe ettim umudum senden
Merhamet et benim halime bugün
Dört tarafta cellatlar elinde kılıç
Nefsimin yamalığından oldum rezil
Şimdi Hokand içre padişahlık nerede?!
Merhamet et benim halime bugün
Karakterimin kötülüğünden çekindim
Evlatlarıma oldu kıyamet
Şimdi bana bir lahza yok asayiş
Merhamet et benim halime bugün
Anamın başına ne işler düştü
Oğulları için rengi solmuştur
. .
Felaketim yurdum ve âleme zarar vermiş
Fakir-i fukara her tarafa sürüldü
Sultan Mahmud'um nerededir
Muhammed Ali Han için yamandır
Anan için şimdi ahir zamandır
Kötülüğüm herkese bir bir malumdur
Merhamet et benim halime bugün (Mutrib, 1842:11^a-11^b).

belaları niçin açtığını sormuştur. Muhammed Ali Han'da cevaben nefesine uyduğunu, başına gelecekleri tahmin edemediğini ve Emir Nasrullah'tan merhamet dilemeyeceğini, onu tanıdığını söylemiştir (Mutrib, 1842:14^a).²³ Görüşmeden sonra Muhammed Ali Han Emir Nasrullah'ın emriyle aşağılık bir biçimde idam edilmiştir.

Eserin bu kısmından sonra eksik sayfalar bulunmaktadır lakin eldeki verilerden Sultan Mahmud ile ilgili bilgiler çıkartılabilmektedir. Sultan Mahmud tutuklanarak Hokand'a getirildikten sonra elleri ve ayakları bağlı bir biçimde hapsedilmiştir. Hapisliği esnasında kederlenen ve gözyaşlarını tutamayan Sultan Mahmud'a görevliler Muhammed Ali Han'ın aşağılık bir biçimde idam edildiğini söyleyince o ağabeyinin idamından sonra sıranın kendisine geldiğini anlamıştır (Mutrib, 1842:15^b-16^b).²⁴ Yanına gelen görevlilerin çıkmasından bir saat sonra cellatlar Sultan

²³ Eserde uyarılardan bahsedilmekte lakin bu uyarının ne olduğu açıklanmamaktadır. Bu hususta Hokand kaynaklarından Mahzûnî'nin *Fergana Hanları* isimli eserinde Hokand devlet adamları Muhammed Ali Han'ın işret meclislerinden ve bu meclisler yüzünden devlet işlerinden uzaklaşmasından rahatsız olarak bir araya gelmiş ve aralarında istişare etmişlerdir. Bu devlet adamları Muhammed Ali Han'ı zayıf karakterli insanların hanı olarak nitelendirmiş ve Buhara hükümdarından yardım istemeyi önermiştir. Toplantıdaki yaşlı devlet adamları ise Muhammed Ali Han'ın daha genç olduğunu zamanla olgunlaşacağını söyleyerek onları yatıştırmaya çalışmıştır. Ayrıca şikâyetçi devlet adamlarına Han'ın olgunluğa ulaşınca onlara hak ettikleri değeri vereceğini söyleyerek ortamı yumuşatmış lakin bu teselli uzun sürmemiştir. Hokand devlet bürokrasisi bir araya gelerek yönetiminden memnun olmadıkları Muhammed Ali Han'ı şikâyet ettikleri bir mektup kaleme alıp mühürlerini basarak Emir Nasrullah'a göndermişlerdir. Mektupta Emir Nasrullah "padişah'ı âlem ve sultan-ı bikerem, Şah-ı sultan Bahadur Han" olarak tanımlanmış ve Hokand bürokrasisi kendilerini gulam-ı peder olarak göstermiştir. Kendilerini oğulluğa layık görüp ve hizmetkârı sayarsa Emir'e Hokand'ın uzun zamandır hükümdarı olmadığını padişahları Ali Han'ın hatundan mingbaşları, dasturhancıları, vezirleri, mahremleri ve padişahlık encamı hatunları olduğunu belirterek bu durumun düzeltilmesi istemiştir. Bu mektubun neticesinde Emir Nasrullah'ın Muhammed Ali Han'a yanlış yolda olduğunu anlatmak için bir mektup kaleme aldığını belirtilmiştir. Mektupta Emir Nasrullah, Muhammed Ali Han'ı Bahadur olarak nitelendirmiştir. Kendilerinin Muhammed Ali Han'ın icraatlarından haberdar olduğunu vurgulayarak bu tip davranışların Muhammed Ali Han'ın cenab-ı padişahlığına uygun olmadığı, atalarının bu tip işler yapmadığı, onlara gibi hükmetmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca mektuba göre devlet emirler ve askerler ile düzene oturur bunun için önceki padişahlar askerlerine ve emirlerine ihanda bulunmuştur ve zamanı geldiğinde onlardan fayda görmüştür. Bir yerden düşman peyda olur ise bu askerler padişahları yolunda canlarını feda ederler. Düşmansız adam olmaz. Padişahlıkta âlimlerin nasihat etmeleri, bilginlerin yol göstermeleri ve yiğitlerin gayretleriyle halk ve padişah rahat eder. Muhammed Ali Han geliniz siz bu zeyfelerden vazgeçiniz onlar size zamanı geldiğinde kılıçlarıyla hizmet etmezler, sizden sonra yine eğlenceyle meşgul olurlar ve sizi akıllarına getirmezler. Siz gelin yanınıza âlimleri, bilginleri ve askerleri alın onlar size silahlarıyla yardım eder yolunuza baş koyarlar denilmektedir (Ziyâbiddîn Mahzûnî, TY: 9^a-16^b). Eserde iki hükümdarın konuşmalarının soru cevap şeklinde verildiğini belirtmiştik bu konuşmalar şu şekildedir.

Bahadur Han'ın beyti:

Neden bana boyun eğip gelmedin

Başına dert açsan ne yapacaksın?

Gizli sözlerime kulak vermedin

Başını kessem ne yapacaksın?

Muhammed Ali Han'ın cevabı:

Nefsini evvel baştan bilirdim

Ondan çıkmadım, kafama takmadım

Namert senin nasıl olduğunu biliyordum

Senden iyiliği umut etmedim.... (Mutrib, 1842:14^a).

²⁴ Şair idam edileceğini anlayan Sultan Mahmud'un ruh halini şu şiirle tasvir etmiştir:

Mahmud'un yanına gelmiş, o ise cellatlara sitem etmiş ve kendisinin muradının İmam Hüseyin'e komşu olduğunu söylemiştir. Sultan Mahmud'a idama götürüldüğü esnada kendisine ağabeyinin kanlı cesedi gösterilmiştir (Mutrib, 1842: 17^a).²⁵ İdam edilen Sultan Mahmud'un

Ey yarenler kimse benim gibi rezil olmuş mu?
Dertle kederle yanıp tükenmiş mi?
Çeşitli düşmanlarla rastlaşmış mı?
Abim diye anam diye böyle geda olmuş mu?
Kaç yıldır ağlayarak ırak ellerde anam için
Gözlerim yaşla dolup yüreğim kat kat oldu hun
Neyanlış yaptım neden bu gün öleyim?
Şimdi bana iyidir olsa şehidler kılavuz
Kimse benim gibi ecelin elinde deva olmuş mu?
Merhametlilerle arkadaş olmuş mu?
Mihribanlar için gelip külfette kaldı bu başım
Danışacağım desem kişi yoktur beni dinleyecek
Bu kadar düşmanın içinde akıyor gözyaşım
Benim gibi hiç kimsenin gözü her yana bakmış mı?
Anasını mirasından ayrı kalmış mı?
Hepimiz şehid düşsek bize kim dua eder
Önce padişah olup sonra bu mudur ahvali
Ey Huda bize kendin ver vadeyi
Bizim gibi kimse kırılıp ölmüş mü?
Bu kadar yurtlara şah olup sonra cüda olmuş mu?
Saltanatlı şahtık öldürdün Huda
Önce padişah eyledin sonra ettin geda
Kimse bizim gibi olmuş mu tahttan cüda
Uykudan şimdi uyandık ne hata iş yaptık
Korkarak korunarak göz dikip...
Bizim gibi kimse ele hizmet etmiş mi
Mihribanlar diye gelip nasıl cefayla karşı karşıya geldim
Ata yurdum diye gelip fitne buluştum
Doğduğum topraklarda Kerbelayla karşı karşıya geldim
Kan içen cellatlara rastladım
Kimse bizim gibi kırılmaya razı olmuş mu?
Herkes bizim gibi Huda hükmünü yerine getirmiş mi?..... Mutrib, 1842:15^b-16^b.

²⁵ Sultan Mahmud Han'ın gazeli:

Beni hemen götürün cellatlar şimdi
Şehit düşen abimin yüzünü göreyim
Keşke olsa ruhu canıma yoldaş
Garip abim halini göreyim
Tez götürün beni abimin yanına
Yas tutayım bir lahza tek başıma
Şehidlikten sünnet akrabasına
Başım koyup bende birlikte öleyim
Diriliğin hükmü bu oldu
Ömrümün mutlu anları ahir kesildi
Bu dünya bana kıyamet oldu
Abimle birlikte bende kana gömüleyim
Abimin yanına beni götürün
Dilim dilim edip bırakın gidin
Melekler her sözü dinler
Kırmızı çiçek gibi yüzüm soldu
Bir lahza yatıp abimle birlikte ölmedim!
Anam için ağlayıp kederlenip yanmadım

haline cellatlar dahi ağlamıştır (Mutrib, 1842:17^a-20^a).²⁶ Sultan Mahmud'un katlinin tasviri Emir Nasrullah'ın gerçek yüzünü göstermektedir. Sultan Mahmud ve annesi Mahlar Ayim'in kanını döken bu hükümdar acımasızlıkta cellatlardan daha üstündür.

Emir Nasrullah, Muhammed Ali Han ve Sultan Mahmud'u katlettiğiyle kalmamıştır. O Hokand'da tam hâkimiyet sağlayabilmek adına Muhammed Ali Han'ın oğlu Muhammed Emin'i de idam ettirmiştir. Mutrib özellikle Sultan Mahmud ve Muhammed Emin'in günahsız olduğu halde katledilmelerden dolayı halkın üzüntüden kahrolduğunu vurgulamıştır (Mutrib, 1842:16^b).

Oğulları ve torununun idam edilmesinden dolayı Mahlar Ayim Allah'a canını alması için dua etmiştir (Mutrib, 1842: 28^b).²⁷ Çocuklarının ve torununun ölümlerine dayanamayan Mahlar Ayim, Emir Nasrullah ile görüşmüş ve evlat acısıyla yanan anne Nasrullah'a hakaret etmiştir ve bunun neticesinde katledilmiştir. Mahlar Ayim ile Emir Nasrullah arasında geçen konuşmalar Mutrib tarafından soru cevap şeklinde eserde yansıtılmıştır (Mutrib, 1842:17^a-17^b).²⁸ Yazar

Fakirleri bir an bile sevmedim
Ecel hak diye kendi halimce kalayım
Dört tarafımdan sürükleyin cellatlar
Ellerinde kılıçları silahları
Gönlü kara şad olmayanlar
Şehid olup ihtimal nur içinde yatayım
Bu dünyada ben yüz bin cefa görüp
Gömleğimi kırmızı kana beleyip
İmamlar mızrağının yanında yürüyüp
Sultan Mahmud hürlerle kalayım! Mutrib, 1842: 17^a.

²⁶ Cellatların da içi acıdı ve onlarda bunları dediler:

Bizim hakkımız yok elini tutmaya
Batur denilen zalimin emriyle geldik
Başını kesmekten bize ne fayda
Batur denilen zalimin emriyle geldik
Keşke bizler cellat olmasaydık
Zalimlere hizmet etmeseydik
Senin bu ahvalini görmeseydik
Batur denilen zalimin emriyle geldik.....Mutrib, 1842:17^a-20^a.

²⁷ Oğullarımdan ayrıldım şimdi halim ne olur?

Kadir Allah merhamet eyle canımı vereyim
Sonunda insan ecel şarabını içmez mi?
Kadir Allah merhamet et, canımı vereyim
Muhammed Ali gönlümün neşesiydi
Sultan Muhmud canımın azizi değerlisiydi
Muhammed Emin torunumdu
Kadir Allah merhamet eyle canımı vereyim.....Mutrib, 1842: 28^b.

²⁸ Mahlarayım'ın sorusu:

Batur Han insafsız ne yaptın sen?
Öldürürsen öldür ben de öleyim.
Şeriat hükmünü nereden bileceksin sen?
Öldürürsen öldür ben de öleyim.
Baturhan'ın cevabı:
Oğlun günah işledi kendinden gidip
Ondan ona cefa eyledim.
Şeriatî pinhan etti

Mahlar Ayim'le ilgili kısımlarda onu çocuklarına meftun gözü yaşlı bir anne olarak tasvir etmiştir. Özellikle Sultan Mahmud'un Taşkent'ten Hokand'a gelişinin anlatıldığı bölümlerdeki tasvirler ailenin birbirine anne özelinde nasıl bağlandığını göstermiştir. Her ne kadar gözü yaşlı bir anne olarak tasvir edilse de Mahlar Ayim, Emir Nasrullah'ın zulmüne başkaldırarak büyük bir cesaret örneği göstermiş ve öldürüleceğini bildiği halde onun karşısına çıkarak zalimliğini yüzüne vurmuştur. Bu durum evlat acısına dayanamayan bir annenin hayattan umudunu keserek ölmek istemesinin de bir göstergesidir.

Eserin bu kısmından sonra Hokand'daki Buhara zulmü anlatılmıştır. Emir Nasrullah'ın Muhammed Ali Han ve ailesini katletmesinin sebebi dile getirilmiştir. Eserde bu hususlarda verilen bilgiler şu şekildedir. "...hükümdar ailesinden kimse kalmasın diye Muhammed Ali Han'ı da yakınlarıyla birlikte katlettiler. Sonra Batur Han, şimdi Hokand ilinde kimse kalmadı. Eğer birini naip olarak bırakıp gidersem ona isyan edecek kimse olmayacak diye düşünerek İbrahim Bek denilen uyuşturucu bağımlısı Mangıt'ı görevlendirdi." Halk üç ay süren Mangıt hakimiyetinden memnun olmayan halka her bir gün bin yıl gibi gelmiştir. Hokand'da Mangıt yönetimine karşı memnuniyetsizlik toplumun her tabakasında kendini göstermiştir. Eserde belirtildiğine göre sofiler dâhi zikirlerini sessiz yapmaya başlamışlardır. Halkın ıstırap çektiği karanlık işgal döneminde birdenbire maşrik tarafından Mutrib'in cihanın güneşi olarak adlandırdığı Şirali Han peyda olmuştur (Mutrib, 1842:15^a).²⁹ Mutrib Şirali Han'a bu yakıştırmayı yaptıktan sonra onun tahta geçişi anlatılmıştır (Mutrib, 1842:18^b-21^a).

Onun için ona cefa eyledim (Mutrib, 1842:17^a-17^b).

²⁹ Hokand'daki Buhara zulmü dönemin kaynaklarından Tarih-i Cihannûmâyi'de de benzer şekilde kaydedilmiştir. Kaynağa göre İbrahim Hayal devletin divan işlerine gereksizce karışmaya başlamış, her şeyden vergi almanın, haram kazanç elde etmenin peşine düşmüştür. Ahaliye ait özel mülkün, arazilerin ve değirmenlerin bile padişahı olmayı arzulamıştır. Hatta dikili her ağaçtan da beş altı kat vergi almakla ilgili yeni yasalar çıkartmıştır. İbrahim Hayal o kadar ileri gitmiştir ki, insanlar yemeklerini lezzetlendirmek için diktikleri maydanozlardan bile vergi alarak, onlara resmen işkence etmeye başlamıştır. Halk bu zalimlerin icraatlarından şikâyetçi olacak olsa, Müslüman olmamakla suçlanmıştır. Bu zulüm karşısında, insanlar gece gündüz Allah'tan bu zalimleri def etmesini istemiş, yalvararak dua etmeye başlamışlardır (Avaz Muhammed Attar Hukandî, 2012: 11-12). Mutrib, Şirali Han'ın gelişini şu şekilde tasvir etmiştir:

Geldi Hokand içre acayip bir şah
Başında halkın kereminden bir külah
Üzerinde fakirlerin kıyafeti
Muhabbet meyinden içmiş
Başından ayağına kadar dert keder
Gözlerinden kan akar muntazam
Onun gönlü fakir eline intizar
Hakikat yolunda kararlı
Ruhu Allah'a yakınlıkta dosttur
Heyetinden Mangıtlar rahatsız
Elinde şeriat kılıcı
Çıktı maşrik taraftan güneş
Sıcaklığından buz gibi kalbimiz oldu su (Mutrib, 1842: 35^b).

Eserde Şirali Han'ın Hokand'ı alıp tahta oturmasından sonra Emir Nasrullah'ın düzenlediği Hokand seferi hakkında bilgiler verilmiştir. Buhara ordusunun Hokand'a geldiğinde şaşırıldığını kaydeden müellif durumun Muhammed Ali Han dönemindeki gibi olmadığını vurgulamıştır. Şirali Han'ın etrafında birleşmiş ve şehri savunmaya hazır bekleyen halkın karşısında Hokand'ın Mui-i Mubarek cihetinden saldıran Buhara ordusu başarısız olarak geri çekilmiştir (Mutrib, 1842: 21^a-27^b). Şüphesiz halkın Şirali Han'a topyekûn destek vermesinde Emir Nasrullah'ın zalimliği, eserde üç ay sürdüğü belirtilen Mangıt yönetiminin adaletsizliği ve Buhara askerlerince Hokand'da yapılan talan ile Ömer Han'ın ailesinin katledilmesi etkili olmuştur.

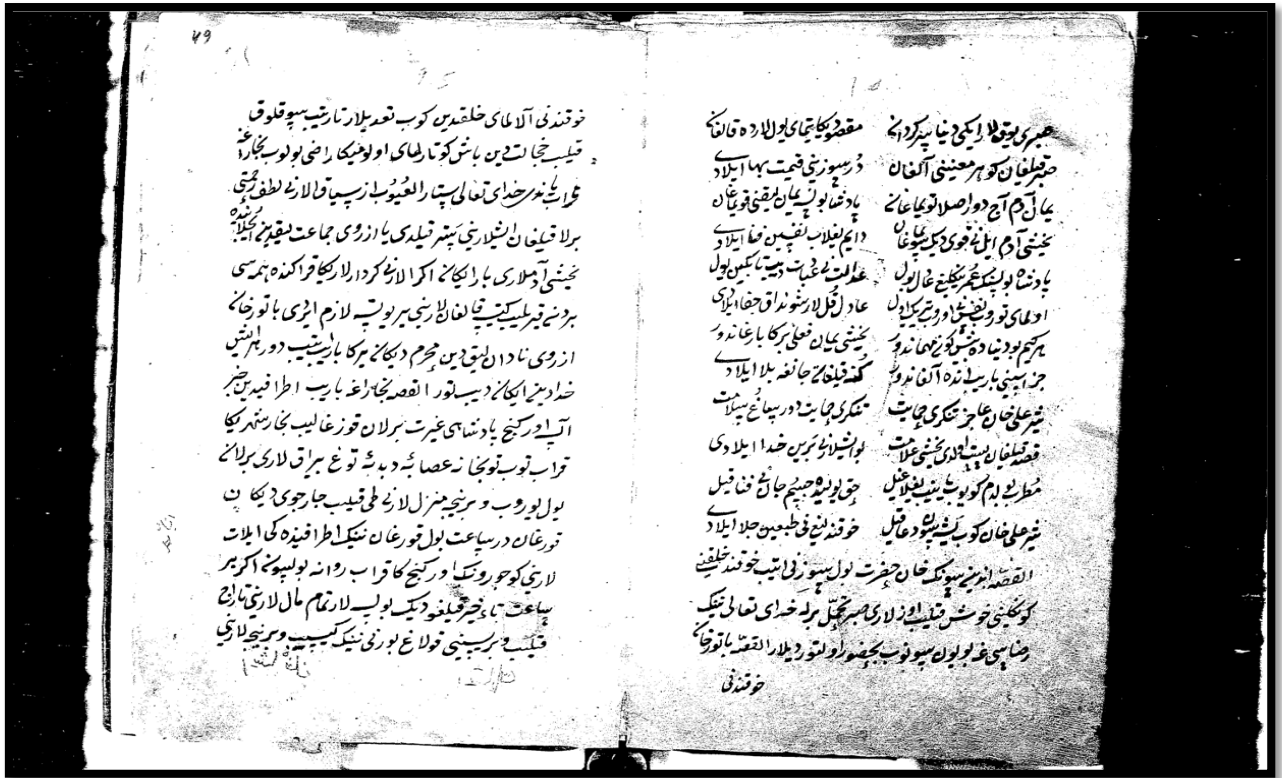
Sonuç olarak Mutrib'in Şirali Han'ın emriyle kaleme aldığı şahnâmesi tarihi olayları sanatsal bir dille anlatmasının yanı sıra halkın tarihi olaylara ve kişilere bakış açısını da yansıtmaktadır. Herkesin anlayabileceği bir dille kaleme alınan eserlerde deyim ve metaforlar azdır. Eser zulmü ve zalimliği kınamakta, Muhammed Ali Han gibi zalim hükümdarların bir gün cezalarını bulacağını vurgulamaktadır. Bu bağlamda zıt özellikleri olabildiğince ortaya çıkartılan Muhammed Ali Han'ın Hokand'a getirildiğindeki ruh halinin ve bu durumu gören halkın düşüncelerinin eserde işlenmesi önemlidir. Muhammed Ali Han, hatalarından dolayı müellif tarafından sıpaya benzetilmiş ve onun hatalarına göz yuman halka Buhara zulmü Allah tarafından ceza olarak gönderildiği söylenmiştir. Ayrıca eserden edinilen intiba halkın nefesine uyararak zalimlik yapan Muhammed Ali Han'a sırt çevirdiği ve bunun neticesinde Hokand'ın Buhara esaretine düştüğüdür. Buhara ordusunun şehirde yaptığı talan, yağma ve devamındaki kötü yönetim halkı bezdirmiştir. Zulümden bezen halk Şirali Han'a Muhammed Ali Han'ın aksine topyekûn destek vermiştir. Bu açıdan bakıldığında eserden Muhammed Ali Han kadar halkın da suçlu olduğu çıkartılabilir. Ayrıca Muhammed Ali Han, Sultan Mahmud ve Muhammed Emin ile Mahlar Ayım'in idamlarının dramatize edilerek işlenmesi Hokand ahalisinin kendi yöneticilerinin düştüğü durumdan dolayı kederlenmesi ve onlara acıması olarak da değerlendirilebilir. XIX. asrın ilk yarısına ait tarihsel destan olma özelliği taşıyan eser Üveysi'nin yarım kalan Vakayât-ı Muhammed Ali Han isimli çalışmasının da tamamlayıcısıdır. Muhammed Ali Han ve Şirali Han devirleri için ana kaynak olan eserin müellifinin olayların görgü tanığı olması ve bu olaylar gerçekleşirken ahalinin arasında yer alması hem halkın bakış açısını yansıtmaya hem de dışarıdan bir gözle halet-i ruhiye tasvirleri yapması eserin önemini artırmaktadır.

Kaynakça

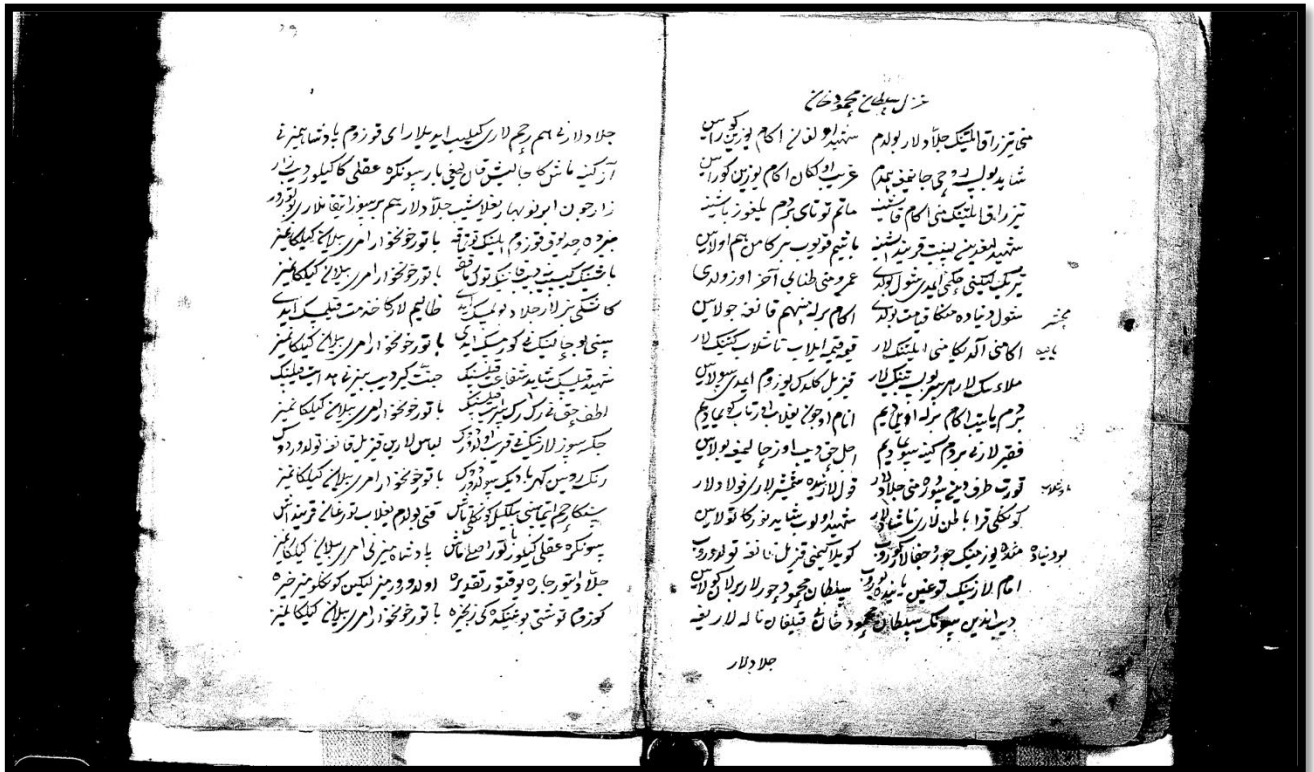
- Avaz Muhammed Attar Hukandî. (2012). Tarih-i Cihannûmâyî (çev. ve izahatlar müellifi Ş. Vahidov). Taşkent: Akademik.
- Bulduk, Ü. (2016). Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi. Ankara: Berikan.
- Erkinov, A. (2013). Fabrication of Legitimation in the Khoqand Khanate Under the Reign of Umar-Khân (1225-1237/1810-1822) Place Manuscript of Baktiyâr Nâma Doqâyiқи Samarkandî as a Source of the Legend of Altun Bishik. *Tex and Manuscript*, 19 (2), December 2013, p. 3-18.
- Hüdayarhanzade. (2011). Ancum at-Tevarih (Zvezdî İstorii) (çev. ve izahatlar müellifi Ş. Vahidov, S. Elşibaev). Taşkent: Yangi Asr Avlodi.
- Kaçar, M., Gözün, R. (2020). "Tevbe-i Nasûh Kavramı Ve Divan Edebiyatındaki Kullanımları Üzerine". *Kültür Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1, s. 11-23.
- Kamalova, Z. (2020). Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi (1845-1875) Fergan Vadisinde Rus İşgali. İstanbul: Çağaloğlu.

- Kayumov, A. (1961). Quqan Adabiyot Muhiti (XVIII-XIX Asırlar). Taşkent: Özb. SSC FA Yayınları.
- Kurbanali Hacı Halidoğlu. (1910). Tarih-i Hamse. Kazan: Örnek Matbaası.
- Mutrib. (1842). Şahnâme-i Divane Mutrib. Özb. FA. ŞE. 596/IV.
- Nalivkin, V. (1886). Kratkaya İstoria Kokandskogo Hanstva. Kazan: İmparatorluk Üniversitesi Yayınları.
- Niyâz Muhammed Hokandî. (2014). İbretü'l Havakin (Tarih-i Şahrui) (çev. ve izahatlar müellifi Ş. Vahidov). Taşkent: Turon Zamin Ziyo.
- Şen, H. (2018). "Muntahab At-Tevarih Ve 19. Yüzyıl Türkistan Tarihi Açısından Önemi". TDA, (Türk Dünyası Araştırmaları), 120(237), s. 183-194.
- Şen, H. (2020). Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı (1822-1842) (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tagaev, M. (2017). Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, F. (2011). "Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı". *Turkish Studies*, 6 (1), s.1841-1850.
- Tolkun, S. (2001). "Son Devir Çağatay Edebiyatının İki Önemli Kadın Şairi: Nâdire ve Üveysi". İlmî Araştırmalar Dergisi, 12, s. 168-171.
- Topaloğlu, B. (2012). "Tövbe". DİA, C. 41, s. 279-283.
- Ziyâbiddîn Mahzûnî. (T.Y.) Fergana Hanları Tarihi. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY2408.

Ek 1

Ek 2

Ek 3

